

The Relationship Between Logic and Grammar from abū Nasr al-Farabi’s Point Of View

Fatemeh Shahidi

Assistant Professor of Iranian Institute of Philosophy, Group of Ibn Sina Studies, Tehran, Iran. E-mail: shahidi@irip.ac.ir

Article Info

Article type: Research Article (135-158)

Article history: Received: 29 August 2022

Received in revised form: 17 October 2022

Accepted: 18 October 2022

Published online: 28 January 2023

ABSTRACT

After the translation of logical and philosophical works of Greeks in To Arabic, in the Islamic society, a serious conflict occurred between logic and Arabic grammar. The grammarians considered logic to be useless and irrelevant to their culture, and the logicians considered language just as a tool to convey the statements in the field of thought, and by the criteria of iiiii c. Tsss crrrr eersy ssyyyyyyepresedddddd eee famsss eaaa=J' Eee en uūū Bssr Mattā nnnsssss sdd uuu Sa'īd Al-Sīrāf,, ncccc h eee (Mattā) epp aaseees eee sssraaaaa ay ff rr accc s,,,,, add denies its functionality in guidance and correctness of thought; while the other (al-Sīrāfī) esssss ssss eee sss eeeceess ff oacc add sff feeecy of rr accc saaaa to ensure the accuracy of thought. In this conflict, Farabi (as a logician) took a third position, despite logicians such as Ahmad ibn al-Tayyib al-Sarasss,, aa hyā ibn 'īī add uūū Smmmmmm Muhammad Sijistā... In eee ssaal iisssss sꝛ discussions of the Islamic society, he adopted a new perspective by taking philosophical-linguistic issues relating to pre-Islamic period into account. Afterward he would find different answers to the problems that had arisen. He believed in a dddd dd "scccc ff aaaaaaa" ("Emmal-Lesā'") cmmmmn agggg gl aaaaaaas ff all sccsssss cccc h eee oo iii s commonality, would be considered equivalent to logic, and perhaps a part of that. Therefore, logic and grammar were considered to have the same component, which is common among all languages. According to Farabi, ideally all special grammars in setting their partial rules, should follow the rules of this component, because in all societies the words of the language should be able to imitate the meanings and the beings, and these logical rules can guarantee the imitation of relationships between meanings and categories that are derived from their beings in the Universe. Farabi's emphasis on the commonality of this kind of linguistic rules could be an evidence of his agreement on some sort of a universal grammar in which, the rules of utterances construction - specially the rules of construction of derivative words- plays the main role. Here is the evidence of Farabi's attention toward ancient traditions of linguistics, especially the ones influenced by Dionysius Thrax, Markus Terentius Varro and Priscianus Caesariensis. Dionysius Thrax wrote the first concise grammar of the Greek language influenced by Aristotelian thought. Varro Brings to light two significant distinctions within the rules of language, which had never been considered before: one is the distinction between morphology (rules of word construction) and syntax (rules of phrase construction); and the other is the distinction between morphological changes and derivational changes in the words, as well as the distinction between their features and rules. Also Priscianus is one of the first linguists whom in order to adapt the Latin grammar to the Greek grammar, considered the Aristotelian logic and categorization to be the criteria of the rules of the language structures. The act of taking the rules of the Greek language, as a pattern for the Latin language rules reveals that he considered common general aspects among different grammars. Farabi's statement on the newfound problem of the relation - or better to say, the opposition - of grammar and logic, which due to the cultural and religious condition specified to the Islamic world, was proposed for the first time in the history of linguistics; he introduces rules equivalent to logic rules, for construction of the words in all languages grammar. These rules are common among all languages, and they guarantee the words imitation of implied meanings. Farabi's understanding of the characteristics of these signified meanings, which themselves were derived from the beings of the external world, was based on a philosophical perspective toward the world and the beings; and he believed that among all different language rules, the rules of derivation have the greatest capacity to signify the beings, in the same way that they are understood in philosophy. Al-Farabi in different parts of his works especially in the book of letters makes extensive use of the rules of three types of word structure, i.e. the words "possessive primitive words", "non-possessive primitive words" and "derivative words": For naming different levels of knowledge (including knowledge consisting of/ knowledge of referable and perceptible like white (abyadh); and an abstract and imperceptible independent knowledge like whiteness (bayādh) in all languages, the structure of words signifying to categories (including both substantial species and genuses, accidental species and genuses) in all languages; and also the characteristics of the word signifying to the most important philosophical concept in All languages (of course, except Arabic language), which exactly imitates the characteristics of this concept in philosophy. Considering these linguistic opinions of Farabi, furthermore the history of linguistics after this era, we could truly consider Farabi beliefs on the unity of modes of being, modes of understanding and modes of signification, as well as a belief in an universal grammar prior to the Modists (the believers in speculative grammar); a Linguistic approach in the late Middle Ages, mostly influenced by Priscianus in the history of thoughts, which continued to the contemporary period.

Keywords: L,,,,, rr amrrr , ee aaeBeeeen Mattā ll -Sīrāf,, rr mrttee add eeriaaiiee oo rss, Marsss Tereiii ss aa rr,, Prsssssss Caesariensis, universal grammar, Modists.

Cite this article: Shahidi, Fateeh (2022), "hhe Relationship Between Logic and Grammar from abū Narr al-Farabi’s Point Of ieuw", FALSAFEH, Vol: 20, Issue:2, Ser. N: 39, 1-20, https://doi.org/10.22059/jop.2022.347592.1006736

© The Author(s). DOI: https://jop.ut.ac.ir/

Publisher: University of Tehran Press.

فلسفه

شاپای الکترونیکی: ۹۷۴۸-۲۷۱۶

<https://jop.ut.ac.ir>

نسبت دستور زبان و منطق در نظر ابونصر فارابی

فاطمه شهیدی

استادیار گروه مطالعات ابن سینا، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران. رایانامه: shahidi@irip.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (ص ۱۳۵-۱۵۸)	فارابی در مباحث زبان‌شناسانه رایج در محافل علمی جامعه اسلامی با لحاظ کردن مسائل فلسفی-زبان‌شناختی پیشین منظر جدیدی اتخاذ کرد و برای مسائل پدید آمده پاسخهایی فلسفی یافت. منازعه میان منطق و دستور زبان عربی پیشتر و در پی ترجمه آثار منطقی و فلسفی یونانیان در جامعه اسلامی درگرفته بود. فارابی در این نزاع موضع سومی برگزید که احتمالاً آن را با تأمل در مباحث زبان‌شناسانه دوران باستان و قرون وسطای متقدم پیش از دوره اسلامی به‌ویژه وارو و پریسکیانوس اتخاذ کرده بود. او به وجود گونه‌ای علم اللسان مشترک میان همه امتها نظر داد که به دلیل این اشتراک، هم‌سنخ منطق و چه بسا جزئی از آن به‌شمار می‌رود. بدین ترتیب منطق و دستور زبان دارای جزء مشترکی شدند که برای همه زبان‌ها مشترک است. قوانین این گونه از علم اللسان که بیش از همه در قواعد صرف و اشتقاق نمایانده می‌شود دال بر روابط معانی و مقولاتی است که خود برگرفته از موجودات عالم هستی هستند و از همین‌رو می‌توانند دستورزبانی جهان‌شمول را رقم بزنند. بدین ترتیب می‌توان فارابی را در قول به وحدت وجوه هستی، وجوه معانی و وجوه دلالت و همچنین قول به دستور زبان جهان‌شمول مقدم بر وجوهیان دانست؛ مشربی زبان شناختی در قرون وسطای متأخر که بیش از همه در تاریخ اندیشه متأثر از پریسکیانوس هستند و تفکرشان تا دوران معاصر ادامه داشته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۶/۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۷/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۲۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۱/۸	
کلیدواژه‌ها:	منطق، دستور زبان، مناظره متی و سیرافی، الفاظ مثال اول و مشتق، مارکوس ترنتیوس وارو، پریسکیانوس، دستور زبان جهان‌شمول، وجوهیان.

استناد: شهیدی، فاطمه (۲۰۲۲)، «نسبت دستور زبان و منطق در نظر ابونصر فارابی»، فلسفه، دوره ۲۰، ش ۲، پیاپی ۳۹، ۲۰-۱.

<https://doi.org/10.22059/jop.2022.347592.1006736>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

در تاریخ اندیشه اسلامی در زمانی که فعالیت‌های زبان‌شناسانه مسلمانان، که از قداست و محوریت قرآن به عنوان سخن الهی نشأت گرفته بود، با قوت و شدت فراوان در حال شکل‌گیری و رشد بود امر نوظهوری پدیدار شد. با تأسیس حوزه‌ها و مدارس علمی جدید سیلی از آثار و منابع علمی و تخصصی از جوامع و زبان‌های غیر عربی به جامعه اسلامی وارد شد که در این میان منابع یونانی جایگاه ویژه‌ای داشتند. آنها گاه بطور مستقیم و گاه پس از انتقال به زبان‌های سریانی و فارسی به محافل علمی تازه‌تأسیس مسلمانان راه پیدا کردند و حوزه‌های جدیدی از علم و اندیشه را پدید آوردند. اختلاف زبان این منابع با زبان رسمی و رایج جامعه اسلامی و اقبال بسیاری از مجامع علمی به ترجمه این آثار و تبعات روی آوردن به ترجمه، مسائل و مباحث فراوانی را پدید آورد که بخشی از آنها به دلیل اهمیت و قداست زبان عربی در امت اسلامی بود. این بخش از مسائل جدید در مسئله بنیادین نسبت دو علم «نحو» (دستور زبان) به عنوان اصلی‌ترین علم مربوط به زبان در آن دوره و «منطق» به عنوان مبنایی‌ترین علم وارد شده از یونان که داعیه معیار بودن برای سنجش و هدایت همه علوم دیگر را داشت، تبلور یافت. مناظره مشهور در دارالخلافة عباسی میان ابوبشر متی منطقی مسیحی، و ابوسعید سیرافی استاد بزرگ دستور زبان عربی در اوج بحران بحث مذکور علاوه بر اینکه به درستی از فضا و مجادلات رایج میان متفکران این دوره حکایت می‌کند، دو سر طیف گسترده اقوال و آراء در این باب را به ما می‌شناساند و مبنای و مدعیات آنها را نشان می‌دهد. از همین روست که در زمانه ما کمتر پژوهشی راجع به نسبت زبان و اندیشه در نظر اندیشمندان مسلمان یافت می‌شود که اشاره‌ای به این مناظره و مباحث مطرح شده در آن نداشته باشد. در این مناظره هر یک از دو طرف از میان منطق و دستور زبان، یکی را برگزیده و لزوم دیگری را نفی می‌کند. برخی محققان امروزی اظهارات زبان‌شناسانه فارابی را عکس‌العملی در مقابل مباحث مطرح شده در این جلسه و به نحوی دفاع از ساحت منطق دانسته‌اند. در عین حال به نظر می‌رسد فارابی در طرح مباحث مربوط به زبان، غایتی و رای جانب‌داری از یک طرف (منطق یا نحو) دارد.

در این مختصر قصد داریم رأی و نقش ابونصر فارابی را در منازعه میان دستور زبان و منطق بشناسیم و بررسی کنیم. گمان ما بر این است که فارابی را نمی‌توان در دسته‌بندی‌ها و جریان‌های رسمی و معروف آن دوره و حتی دسته‌بندی جریان‌های سنتی مربوط به مباحث زبان در تاریخ اندیشه (پیش از اسلام) قرار داد. به جرأت می‌توان گفت در زمانی که علما و متفکران عالم اسلام یا در پی اثبات کفایت نحو (بی ارزش بودن منطق) بودند یا قائل به اصالت و اعتبار منطق (در نتیجه بی فایده بودن نحو) و یا در بهترین حالت ضمن به رسمیت شناختن هردو تلاش می‌کردند مرز جداکننده آنها را تبیین کنند، فارابی با گونه‌ای مزج میان این دو علم و تعریف بخشی مشترک و همچنین لازم و ملزوم انگاشتن آنها در عین ضروری دانستنشان برای همه علوم، باب جدیدی را در بحث‌های فلسفی راجع

به زبان گشود. امتیاز ویژه او از دیگر متفکران این دوران از عالم اسلامی آشنایی و بهره‌مندیش از پیشینه مسائل فلسفی-زبانی در تاریخ اندیشه قبل از ظهور اسلام بود. این جامع‌نگری و بلندنظری فارابی باعث شد نقش مؤثری در مباحث مربوط به زبان در تاریخ اندیشه ایفا کند؛ نقشی که نگاهی به آثار مربوط به این حوزه در طول قرون وسطای متأخر و حتی دوران معاصر آن را انکارناپذیر می‌کند. در این نوشتار ابتدا به مهم‌ترین مباحث زبان‌شناسانه در طول تاریخ فلسفه پیش و پس از فارابی که می‌توانند به تبیین آرای او کمک کنند می‌پردازیم. سپس تصویری اجمالی از مباحثات زبان‌شناسانه در باب نسبت علم نحو و منطق در قرون اولیه اسلامی به ویژه هم‌زمان با حیات علمی فارابی ارائه می‌دهیم. در نهایت با طرح و تبیین آرای فارابی در این باب تلاش می‌کنیم جایگاه و نقش او را در تاریخ پرتلاطم هر دو بحث پیشین نشان دهیم و بدین ترتیب روشن کنیم که نظرات فارابی ضمن بهره‌گیری از پشتوانه‌های فکری و فلسفی هر دو جریان مذکور در چارچوب هیچ‌کدام نمی‌گنجد و حضور و نقش مستقلی پیدا می‌کند. در واقع فارابی پیش از آنکه دستوریان در تاریخ مباحث زبان‌شناسانه پا به عرصه بگذارند به تناظر میان قواعد اندیشه و قواعد زبان توجه می‌کند. بطور خلاصه می‌توان گفت برای فارابی منطق و زبان در یک معنای بنیادین و صرفنظر از اینکه بطور خاص در کجا زاده شده باشند اتحاد دارند. فارابی «در مجموع و در نگاهی وحدت‌گرایانه، «قوانین طبیعت»، «روابط معانی» و «قواعد زبان» را یکی، و اختلاف آنها را اختلاف در حیثیات می‌داند. در واقع او نسبت ساحت زبان با ساحت معنا و ساحت معنا با ساحت واقعیت را نسبت حکایتگری می‌داند، بگونه‌ای که زبان حاکی از معنا و معنا حاکی از عالم خارجی است و وثوق این حکایتگری منوط به انطباق قوانین این سه ساحت با یکدیگر است» (شهیدی، ۱۴۰۰: ۱۱۴).

پیشینه پژوهش

از آنجا که زبان‌شناسی و فلسفه زبان یکی از وسیع‌ترین مباحث فلسفی امروز را تشکیل داده و فارابی نیز از اولین فیلسوفان مسلمان است که راجع به زبان اندیشیده و بحث کرده، نگاه فلسفی فارابی به زبان چند دهه است توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف زبان‌شناسی، فلسفه زبان، فلسفه و منطق در قرون وسطی به خصوص فلسفه در عالم اسلام را به خود جلب کرده است. به همین دلیل موضوعات بخش‌های مختلف آنچه در این پژوهش آمده ممکن است در کتاب‌ها و مقالات مختلف مورد بحث قرار گرفته باشد. برخی از این آثار در این پژوهش مورد استفاده بوده و حتی گاهی در پدید آمدن ایده اصلی آن الهام بخش بوده‌اند. از آن جمله می‌توان به دو مقاله از نادیا گرمان (Nadja Germann) اشاره کرد؛ یکی تحت عنوان «-Imitation _ Ambiguity _ Discourse Some Remarks on al-Logos Without Words? Al-» (Farabi's Philosophy of Language) (2015-2016) و دیگری با عنوان «Farabi on the relation of language and thought» (۱۳۹۷) که چند سال پیش در سفر او به ایران در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ارائه شد و البته هنوز هیچ نسخه چاپی از آن وجود ندارد.

علاوه بر این بخش‌های مربوط به فارابی در مقاله مفصل کیس ورستیگ (Kees Versteegh) با عنوان «The Arabic Linguistic Tradition» (با دو ترجمه فارسی زهرا ابوالحسنی در سال ۱۳۹۱ و دیگری، ترجمه احمدرضا خواجه‌فرد و سیروس عزیزی در سال ۱۳۹۴) و یک کتاب و مقاله از شکری عابد تحت عناوین *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Al-Farabi* (1991) و «زبان» (۱۳۸۳) در جلد چهارم مجموعه تاریخ فلسفه اسلامی و همچنین مقدمه عالمانه و تفصیلی زیمرمان (F. W. Zimmermann) بر ترجمه انگلیسی دو رساله العبارة و شرح العبارة فارابی راهنماهای خوبی در پرورش ایده مقاله حاضر بوده‌اند. در عین حال بررسی همه این آثار و همچنین آثار دیگری در این ارتباط مانند برخی مقالات دبوراه بلاک (Deborah Block) و دروآرت (Therese-Anne Druart) تفاوت رویکرد کلی، غایت و مسیر بحث، و همچنین تفاوت ایده اصلی این مقاله با ایده‌های ارائه شده در آنها را نشان می‌دهد. بصورت خاص هرچند مقدم دانستن فارابی در طرح ایده دستور زبان جهان‌شمول بر زبان‌شناسی معاصر در بسیاری از این آثار طرح شده ولی هم مسیر و مستندات اثبات این تقدم تفاوت‌های قابل توجهی دارد و هم اغلب به پیشینه تاریخی این بحث در قرون وسطای متقدم و قرابت فکری فارابی با ابنای آن (به‌خصوص وارو و پریشیان) و همچنین شباهت رای فارابی در مطابقت سه ساحت زبان، معنا و وجود با آرای و جوهیان در دستور نظر پردازانه توجهی نشده است. در بحث محوری نسبت دستور زبان و منطق (هم در قرون ابتدایی اسلامی و هم بطور خاص در نظر فارابی) نیز با آنکه استفاده زیادی از این پژوهش‌ها شده (که تا جای ممکن در ارجاعات مقاله مشخص شده است) ولی تفاوت‌های جزئی و کلی فراوانی نیز در ارائه مطالب وجود دارد که جای ذکر آنها در این مختصر نیست. تا جایی که مؤلف جستجو کرده مقالات و کتاب‌های فارسی که به رأی فارابی در مورد نسبت دستور زبان و منطق پرداخته‌اند نیز معمولاً استنادشان به همین منابعی است که ذکر شد و مطلب یا ایده متفاوتی در آنها مشاهده نشد.^۱

۲. رابطه زبان با اندیشه (دستور زبان با منطق و فلسفه) در طول تاریخ فلسفه

در تمامی دوره‌های تاریخ فلسفه به‌ویژه در دوران باستان به ندرت می‌توان مسائل زبان‌شناسانه‌ای را یافت که مستقل از حوزه‌ها و مباحث فلسفی طرح شده باشند. گزارش‌های تاریخی حاکی از این‌اند که مکاتب و نحله‌های مختلف زبان‌شناسی اغلب با مکاتب و نحله‌های فلسفی تناظر دارند. تقابل میان طبیعت‌گرایی و قراردادگرایی که ریشه آن در اختلاف اندیشه دو فیلسوف بزرگ، افلاطون و ارسطو، شکل‌گرفت تقابلات زبان‌شناسانه دیگری همچون تقابل میان سامان‌گرایی (anomalism) و

۱. برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد: «بررسی و تحلیل زبان و منطق در اندیشه ابونصر فارابی» (۱۳۹۱)، محمدحسین

قرشی و «نگاهی به جایگاه زبان‌شناسی در جهان اسلام، مطالعه موردی الزجاجی و فارابی» (۱۳۹۳)، رضا مرادصحرایی

سامان‌گرایی (analogism) یا تقابل مشابه آن یعنی بوم‌گرایی (ecologism) و صورت‌گرایی (formalism) را رقم زد.

در این پژوهش ما قصد داریم نشان دهیم چه امکانات و دیدگاه‌هایی در فلسفه‌های پیش از فارابی باعث شکل گرفتن آرای زبان‌شناسانه او در مورد نسبت دستور زبان و منطق شده و از طرفی دیگر چه امکانات خاص و دیدگاه‌هایی در فلسفه فارابی را می‌توان زمینه شکل‌گیری آرای مهم زبان‌شناسانه پس از او به‌ویژه در قرون وسطای متأخر دانست.

هرچند مبدأ بسیاری از مباحث زبان‌شناسانه اندیشه و آثار افلاطون و ارسطو دانسته می‌شود ولی این مباحث در زمان آنها به نظریات فلسفی دقیق یا جامع راجع به زبان نینجامید و رشد و پختگی این مباحث بیش از همه مرهون تأملات اندیشمندان پس از دوران باستان است.^۲ پس از ارسطو تا حدود ۵۰ پیش از میلاد، که دو نحله سامان‌گرا و سامان‌گریز تفکیک محصلی پیدا کردند، به تدریج مشرب‌های زبان‌شناسانه از هم جدا شدند و در دو حوزه مستقل ارسطویی-اسکندرانی و رواقی (در پرگاموم) جریان پیدا کردند. اهتمام حوزه ارسطویی-اسکندرانی بیشتر متوجه مسائل ادبی و صوری زبان بود و در مقابل رواقیان که در این مباحث خلف افلاطون محسوب می‌شدند دغدغه مباحث فلسفی راجع به زبان را داشتند (سورن، ۱۳۹۲: ۶۸-۶۹ و روبینز، ۱۳۷۰: ۷۳ و ۷۹).

۱-۲. رواقیان و اسکندرانیان

امهات مباحث زبان‌شناسی دوران باستان در جدال‌های زبانی میان رواقیان و اسکندرانیان و تأثیر و تأثر آرای آنها بر یکدیگر تحصیل، کمال و ادامه یافته است. گسترش تقسیمات الفاظ، ارائه تعاریفات و تبیینات دقیق‌تر (نسبت به آنچه ارسطو ذکر کرده بود) برای مقولات دستوری از جمله فعالیت‌های زبانی رواقیان است که با وساطت و اعمال تغییرات اسکندرانیان و به‌ویژه زبان‌شناسان لاتین به سنت اروپایی وارد شد و ادامه پیدا کرد (روبینز، ۱۳۷۰: ۷۲-۷۹). پیشتر افلاطون و ارسطو هرکدام به نحوی اجمالی و ضمنی بر تطبیق تغییرات کلمه با تغییرات معنا اذعان داشتند اما رواقیان نه تنها به تبیینات دقیق‌تری از این تطبیق دست زدند بلکه آن را از صرف تطبیق ساخت کلمات با معانی‌شان به تطبیق ساخت جمله با صورت معنای زیرساختی آن گسترش دادند (سورن، ۱۳۹۲: ۴۰-۴۳).^۳ برخلاف

۲. از اولین اظهارات فلسفی راجع به زبان بحث از نسبت لفظ و معنا در رساله کراتیلوس و همچنین تقسیم کلمات به اسم و فعل و تقسیم جمله به دو بخش اسمی و فعلی در رساله سوفسطایی افلاطون است. ارسطو نیز در برخی از رسالات خود اشاراتی به اجزای جمله (خطابه، فصل ۳) و قواعد صرف اسمی و افعال (ابطال‌های سوفیستی، فصل ۱۴ و عبارت، فصل‌های ۳ و ۴) دارد. همچنین در آثار هردو فیلسوف شواهدی وجود دارد که در بحث از «صدق»، امر ذهنی را واسطه میان امر واقعی و زبان می‌دانند (برای مطالعه بیشتر ← روبینز، ۱۳۷۰: ۶۹-۷۲ و سورن، ۱۳۹۲: ۴۴-۴۵).

۳. در ادامه اشاره خواهد شد که فارابی نیز در برخی آثار خود به لزوم چنین مطابقتی نظر دارد، ولی هیچ‌گاه نتوانسته آن را صورت‌بندی کند.

روایان که تأملات زبان‌شناختی در میان آنان از قِبل مباحث فلسفی اهمیت پیدا کرد و بنابراین هویت فلسفی داشت، در مدارس اسکندریه توجه به زبان به دلیل لزوم سیاسی و علمی «آموزش زبان یونانی» به عنوان یک زبان خارجی و در عین حال مهم به دلیل انبوه منابع علمی به این زبان اتفاق افتاد. به همین دلیل از ابتدای امر تحلیل و توصیف‌های صرفی و نحوی در میان اسکندرانیان در راستای استخراج و گسترش دستور زبان صوری زبان یونانی آن هم از نوع سامان‌گرایانه یا تجویزی انجام گرفت (سورن، ۱۳۹۲: ۶۰).

یکی از اولین آثار دستور نویسی زبان یونانی در مکتب اسکندرانی فن دستور اثر دیونوسیوس تراکیایی (Dionysius Thrax) است؛ شرحی بسیار کوتاه از طبقه‌بندی و ساختار کلمات در زبان یونانی که در تاریخ زبان‌شناسی ماندگار شد و در تمامی دوره‌های پس از آن به زبان‌های مختلف ترجمه و تفسیر شد (Thrax, 1874). این‌گونه آثار هرچند در ظاهر حاوی هیچ بحث فلسفی راجع به زبان نیستند اما به‌وضوح می‌توان نشانه‌های تأثیرپذیری آنها از اندیشه ارسطویی را هم در طبقه‌بندی‌های الفاظ و هم در گرایش به سمت یافتن نظم صوری منطقی مشاهده کرد.

هرچند اغلب مباحث مربوط به زبان در این دوره حول زبان یونانی شکل می‌گیرد ولی گاه تلاش‌های متفاوت و در عین حال مؤثری نیز دیده می‌شود. از جمله آنها می‌توان به تأملات و آثار مارکوس ترنتیوس وارو (Markus Terentius Varro) (۲۷-۱۱۶ ق.م) اشاره کرد. او را می‌توان اولین زبان‌شناس لاتینی‌زبان دانست که توجهات بسیار دقیقی در زبان لاتین دارد و برخلاف بسیاری متأخران خود زبان یونانی را معیار و الگوی مطالعات زبان‌شناسانه‌اش قرار نمی‌دهد بلکه صرفاً از آن استفاده می‌کند. وارو در مطالعاتش دو تمایز بسیار مهم را تشخیص داد که هرچند در زمان خودش چندان مورد توجه قرار نگرفت اما بعدها و در طول تاریخ زبان‌شناسی منشأ تحولات بنیادینی شد. یکی از اینها تفکیک میان صرف و نحو (قواعد ساخت الفاظ در مقابل قواعد ساخت جمله) و دیگری تفکیک میان دو گونه تغییرات در الفاظ یعنی تغییرات صرفی و تغییرات اشتقاقی و قواعد آنهاست (روبینز، ۱۳۷۰: ۱۱۴-۱۲۱).

۲-۲. قرون وسطای لاتینی

با آغاز گسترش دین مسیحیت و شروع دوران قرون وسطای لاتینی و اهمیت یافتن زبان لاتین به عنوان زبان دینی رسمی تلاش‌ها برای انتقال آموزه‌های زبان‌شناسانه و دستورزبانی از زبان یونانی به زبان لاتینی با توان بیشتری از سر گرفته شد. زبان‌شناسی بعد از دقت نظرهای دیونوسیوس و وارو در قرون وسطای متقدم با آراء و آثار پریسکیانوس یا پریشیان (Priscianus Caesariensis) (اوایل سده ۶ میلادی) به اوج خود رسید.

پریشیان برخلاف وارو دستور زبان یونانی را معیار قرار می‌دهد و همچنین از برخی دقت‌های او از جمله تفکیک تغییرات اشتقاقی و صرفی الفاظ غافل است، باین‌حال اغلب محققان به کمال و

دقت آرای او به‌ویژه در رویکرد فلسفی به مباحث زبان در قیاس با آثار مشابه تا آن دوران اذعان دارند. او در اثر مبسوط هجده جلدی خود با عنوان مبانی دستور (*Institutes of Grammar*)، چه در شانزده جلدی که به طبقه‌بندی کلمات می‌پردازد و چه در دو جلد نهایی که برای اولین بار بطور مستقل به نحو و ساخت جمله می‌پردازد، به فلسفه ارسطویی نظر دارد و طبقه‌بندی‌های کلمات و تحلیل ساخت جمله را با مقولات ارسطویی و مابعدالطبیعه او منطبق می‌داند. او در این راستا از دستور زبان یونانی استاندارد (چنانکه در فن دستور دیونوسیوس به اختصار آمده بود) الگو می‌گیرد و سعی می‌کند دستور زبان لاتینی را با این دستور زبان تطبیق دهد. این رویکرد فلسفی پریسکیانوس باعث شد مبانی دستور با وجود ناکارآمدی در آموزش زبان لاتینی^۴، که مهم‌ترین نیاز روز خود بود، مدت‌ها پس از آن یعنی سده نهم میلادی از نو کشف و تبدیل به مهم‌ترین منبع تأملات زبانی و دستوری شود، تا جایی که برخی محققان جایگاه او را در حیطه زبان‌شناسی قابل قیاس با جایگاه ارسطو در حیطه فلسفه و منطق می‌دانند (روبینز، ۱۳۷۰: ۱۲۶-۱۴۵ و سورن، ۱۳۹۲: ۷۸-۸۲).

۳-۲. قرون وسطای متأخر

در قرون وسطای میانی و متأخر (قرون ۱۱ تا ۱۳ و ۱۴ تا ۱۵) یکی از مهم‌ترین مشرب‌های زبان‌شناسی مشرب اصحاب وجه یا وجوهیان (*Modists* یا *Modistae*) یا دستوریان نظری (*Speculative grammarians*) و قائلین به دستور زبان جهان‌شمول بوده است. تمامی شواهد تاریخی زبان‌شناسی حاکی از این است که وجوهیان از میان پیشینیان بیش از همه متأثر از پریشیان بوده‌اند (← سورن، ۱۳۹۲: ۸۹).

دستور نظری که مهم‌ترین آثار بیان‌کننده آن در حدود سالهای ۱۲۰۰ تا ۱۳۵۰ به نگارش درآمد در واقع عبارت است از اعطای نقشی اساسی به هستی‌شناسی و جهان‌شناسی فلسفی در مطالعات دستورزبانی و در بنیاد خود «تلاشی است برای ایجاد رابطه‌ای منظم میان مقولات هستی‌شناختی و مقولات مابعدالطبیعی که می‌انگاشتند هم ساختار جهان واقع، هم مقولات ذهنی تفکر، هم مقولات دستور زبان را تشکیل می‌دهند.» (سورن، ۱۳۹۲: ۸۶) آنان برای تعبیر از این سه سطح از مقولات از اصطلاح «وجه» یا «وجوه» استفاده می‌کنند و باور دارند «وجوه هستی» (*modes of beings*) عینا در «وجوه اندیشه» (*modes of understanding*) یافت می‌شود و به همین صورت توسط «وجوه دلالت» (*modes of signification*) بیان می‌شود. دستوریان نظری پرداز دستگاه ساخت‌واژه‌ای پریشیان را پذیرفته بودند و آن را روگرفتی دقیق از هستی و همچنین ذهن انسان می‌دانستند. وجوه هستی که در یک تقسیم کلی به دو وجه یا کیفیت «بودن» (دوام) و «شدن» (تغییر) تقسیم می‌شود در نظر آنان همان

۴. این ناکارآمدی به دلیل افراط در انطباق زبان یونانی و لاتینی و همچنین بی‌توجهی به بسیاری تأملات مهم پیش از آن مثلاً یافته‌های زبان‌شناسانه رواقیان و یا تفکیک‌هایی مثل تفکیک صیغه‌های تصریفی و صورتهای اشتقاقی که توسط وارو انجام شده بود و ... اتفاق افتاد.

خواص و کیفیات مختلف موجودات است که هنگام شناختِ آدمی وجوه ادراک منطبق با خود را تشکیل می‌دهد و زبان توسط کلمات با وجوه دلالت از آنها حکایت می‌کند (روبینز، ۱۳۷۰: ۱۷۵-۱۷۷). «در اصطلاح وجوهیان، ذهن وجوه هستی را از اشیاء انتزاع می‌کند، و آنها را به مثابه وجوه ادراک در نظر می‌آورد، و زبان امکان آن را فراهم می‌سازد تا این چنین واقعیات انتزاعی از طریق وجوه دلالت به دیگران منتقل شود» (همان: ۱۹۸) اصحاب وجوه به دنبال تأثیرپذیری عمیق از دستور پریشیان طبقه‌بندی مقولات هستی در فلسفه ارسطویی و به تبع فلسفه مدرسی را مرجع طبقه‌بندی کلمات قرار می‌دهند و بر اساس آن دو گونه از وجوه دلالت را از هم تفکیک می‌کنند: وجوه دلالت ذاتی برای تعریف انواع کلمه و وجوه دلالت عرضی برای اعراض و تصریف کلمات (همان: ۱۸۲). در پی نشر و مقبولیت آرای وجوهیان در حوزه دستورزبان، این علم که پیشتر در کنار منطق شرط ورود به علوم دیگر از جمله فلسفه قلمداد می‌شد، در بخش مبانی نظری خود (و نه بخش قواعد دستوری زبان‌های خاص) وارد قلمرو فلسفه شد و ذیل آن قرار گرفت. نتیجه طبیعی گرایش به وحدت واقع‌گرایانه هستی‌شناسی، که در این دوره از تاریخ فلسفه حاکم بود، در پی اذعان به یکسان‌انگاشتن وجوه دلالت با وجوه اندیشه و هستی توسط اصحاب وجوه، طرح وجود «دستورزبان جهان‌شمول» بود؛ دستورزبانی مشترک و واحد به عنوان زیربنای تمامی دستورزبان‌های منفرد (همان: ۱۷۰-۱۷۲ و سورن، ۱۳۹۲: ۸۹).

۳. تقابل اهل نحو و اهل منطق در قرون اولیه اسلامی

چنانکه در مقدمه آمد، اولین بحث‌های زبانی در دوره اسلامی به دلیل اهمیت والای کلام خدا یعنی قرآن به عنوان متن مقدس مسلمانان که مستقیماً از جانب پروردگار بر پیامبر اکرم نازل شده بود آغاز شد، و چون این متن مقدس به زبان عربی بود تمامی مباحث زبان در این دوره حول زبان عربی شکل گرفت. گسترش جغرافیایی و فرهنگی جامعه اسلامی، نیاز همه مسلمانان به فهم وحی و کلام الهی، جلوگیری از تحریف این کلام و انحراف از آن و همچنین نیاز دیوانسالاری در حکومت اسلامی، آموزش زبان عربی را به یک ضرورت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تبدیل کرد. لزوم آموزش زبان عربی، باعث پدید آمدن طبقه‌ای از متولیان علم زبان در جامعه اسلامی شد که در تمامی بخش‌های مختلف علم زبان از جمله بیان معانی الفاظ عربی و تأسیس (تدوین) قواعد دستور این زبان به فعالیت پرداختند و چنان اهمیتی در این امر داشتند که اولین اثر جامع دستورزبان عربی یعنی کتاب سیبویه - که در جامعیت و دقت و تفصیل غیر قابل قیاس با آثار مشابه در جوامع و زبان‌های دیگر بود - بسیار زود هنگام و در کمتر از دو قرن پس از ظهور دین اسلام به نحوی تدوین شد که به‌سختی می‌توان گفت تا حداقل هزار سال پس از آن موضوع و مطلب چندانی بر آن اضافه شده باشد (آذرنوش، ۱۳۸۶: ۸۹؛ روبینز، ۱۳۷۰: ۲۱۲ و مجتبیایی، ۱۳۸۳: ۵۰-۵۱). با توجه به اهمیت دینی زبان عربی و همچنین موضوعیت داشتن متن قرآن در آموزش‌های زبانی، متولیان علم زبان در جامعه

عالمان دینی محسوب می‌شدند و نحله‌های مختلف نحوی اغلب اختلافات معنادار کلامی نیز داشتند.

سنت زبان‌شناسی عربی، سنتی کاملاً متفاوت از جریان اصلی نظریه‌های پیشین یونان و روم و قرون وسطای متقدم در باب زبان است. این سنت از قرن اول هجری قمری آغاز شد و مسائل زبانی جاری در آن ناظر بر مسائل جامعه اسلامی و گسترش فرهنگی و جغرافیایی اسلام بوده، نه ناظر به مسائل زبانی پیش از آن در جوامع دیگر. یکی از مهم‌ترین این مسائل فکری-زبانی که هیچ سابقه‌ای پیش از دوره اسلامی نداشته است رقابت دو علم دستور زبان عربی (نحو) با منطق و اصرار متولیان هرکدام از آنها به کفایت آن علم و بیهوده بودن دیگری است. هرچند پیش از این خارج از عالم اسلام توسط وارو و پریشیان گونه‌ای از نسبت میان دستور زبان با منطق و فلسفه طرح شده بود، ولی بحث در عالم اسلام کاملاً متفاوت و از منظر دیگر و به قصد دیگری انجام شد. مسئله رقابت میان دستور زبان و نحو در عالم اسلامی در پی ورود علوم بیگانه به ویژه منطق یونانی با ادعای تعیین قواعد فکر و نطق (سخن‌گویی) پدید آمد که باعث احساس خطر اهل زبان (نحویان) مسلمانان که قبلاً گفته شد اغلب از متکلمان زمان خود هم محسوب می‌شدند از تاثیر و نفوذ منطق و در نتیجه آن بی‌اهمیت شدن زبان عربی و تقدس‌زدایی از آن شد. در این زمان زبان عربی از جانب اهل دین به واسطه قداست قرآن، از مقدسات مورد اتفاق مسلمانان به حساب می‌آمد و به همین دلیل هر تهدیدی موجب برانگیخته شدن حساسیت‌های دینی می‌شد، و از این جهت منطق یکی از مهم‌ترین این تهدیدات بود. این در حالی است که تا پیش از آن در هیچ دوره‌ای از مباحث زبان‌شناسی چنین تهدیدی از جانب منطق برای هیچ زبانی احساس نشده بود و بنابراین چنان تقابلی با آن صورت نگرفته بود.

مناظره میان ابوسعید سیرافی، نحوی و متکلم شهیر، با ابوبشر مٹی، منطق‌دان بزرگ آن زمان، به خوبی می‌تواند نمایانگر نحوه طرح تقابل دو علم دستور زبان عربی و منطق در قرن دوم و سوم هجری باشد. مٹی در ابتدای این مناظره منطق را ابزاری از ابزارهای «کلام» معرفی می‌کند که همچون میزانی برای تشخیص کلام درست از نادرست و همچنین معنای صحیح از غیر صحیح به کار می‌رود (توحیدی، ۱۴۲۵: ۶۸).^۵ سیرافی این تعریف را برنمی‌تابد و در مقابل معتقد است ارتباط نحو و منطق از دو حال خارج نیست، یا منطق عیناً عبارت است از قوانین درست سخن گفتن و این چیزی نیست جز همان قوانینی که در علم نحو از آن سخن گفته می‌شود و در هر زبان اختصاص به همان زبان دارد و بنابراین این دو (منطق و نحو) یک چیزند که در هر جامعه‌ای اختصاص به همان جامعه و زبان

۵. «أعنی به أنه آلة من آلات الکلام یعرف بها صحیح الکلام من سقیمه، و فاسد المعنی من صالحه، کالمیزان، فإنی أعرف به الرجحان من النقصان، و الشائل من الجانح».

خاصش دارد^۱ (همان: ۷۰) و یا اینکه منطق هیچ‌گونه ارتباط و تداخلی با نحو ندارد و صرفاً بیان‌کننده قواعد و قوانینی مربوط به تعقل است که آن هم نیاز به علم جداگانه‌ای ندارد و عقل خودش می‌تواند با تفکر و تفحص و به فضل و عنایت الهی، آنها را دریابد و ملاک صحت و سقمشان باشد (همان: ۷۵-۷۶). ابوسعید به نمایندگی از جانب نحویان ایراد دیگری به اهل منطق وارد می‌آورد و آن اینکه منطق‌دانان آنقدر مقهور قواعد و قوانین ذکرشده در آثار یونانیان هستند که برای تبعیت هرچه بیشتر از آنان زبان عربی را برخلاف قواعدی که در میان صاحبان آن رواج دارد به کار می‌برند. این خطا از نظر او، هم به جهت به کار بردن الفاظ در غیر معانی صحیحشان اتفاق می‌افتد (مانند سبب، آلت، سلب، ایجاب، موضوع و محمول، اینیت، ماهیت، هلیت^۲ و...)، هم در رعایت نکردن و تغییر دادن برخی قواعد دستورزبان (مانند برخی قواعدی که در انواع قیاس به کار می‌رود) و هم در تعریف و توضیح شاخه‌های مختلف علم زبان (مانند شعر و خطابه و...)، به نظر می‌رسد منطق از جانب زبان‌دانان عرب به دلیل این سه‌گونه خطا حقیقتاً به عنوان تهدیدی برای زبان عربی به شمار می‌رفته است. سیرافی در این خصوص می‌گوید معنی نحو اعم است از حرکات و سکانات لفظ، گذاردن حروف در مکان‌های لازم و ترکیب کلام به نحوی که تقدم و تأخر در آن رعایت شود، و در همه اینها قصد رسیدن به صحت و اجتناب از خطا را دارد. و اگر در این میان چیزی از این قواعد تخطی کند یا این است که [تنها] به استعمال نادر و بعید امکان‌پذیر است و یا به جهت اینکه از طریقه عادت مردم - که این عادت بر اساس فطرت آنهاست - خارج شده و مردود است. اما در اینجا منطقیون دچار غرور شده و تصور کرده‌اند معانی جز با روش و نظر و تکلف آنها شناخته و روشن نمی‌شوند. آنها متون این علم را به زبانی ترجمه کرده‌اند که خودشان در آن ضعیف و ناقص‌اند. آنها پا را از این هم فراتر گذاشته و این روش ترجمه خود را در جایگاه یک صنعت قرار داده‌اند، و به نحوین هم می‌گویند شما در کار لفظی نه معنا و بدین ترتیب مانع دخالت آنها می‌شوند (همان: ۷۴)! در نهایت می‌توان گفت سیرافی نه تنها اختصاص قلمرو «معنی» به منطقیان و حتی عارضی بودن بحث از معنی برای نحویان را نمی‌پذیرد، بلکه می‌گوید معنی جز در قالب لفظ شکل نمی‌گیرد و به همین دلیل منطقی باید ترکیب‌های مختلف نحوی را بشناسد تا معنی را تشخیص دهد. او فکر سالم را که تابع ترکیب درست کلمات است در شأن نحوی می‌داند نه منطقی.

مناظره ابوبشر متی و ابوسعید سیرافی از معدود مستندات است که از پیروزی دستورزبان بر منطق حکایت می‌کند. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهند رسالات مختلفی در نسبت میان منطق و دستورزبان پیش و پس از این مناظره نگاشته شده است که البته اغلب توسط اهل منطق و طبیعتاً در دفاع از منطق است. شاید اولین رساله در این باب (پیش از مناظره مذکور) را بتوان متعلق دانست به

۶. «لأنَّ الكلام والنطق واللغة واللفظ والإفصاح والإعراب والإبانة والحديث والإخبار والاستخبار والعرض والتمنى و... كلها من واد واحد بالمشاكلة والمماثلة» (توحیدی، ۱۴۲۵: ۷۰).

۷. سیرافی همه این نمونه‌ها را علاوه بر موارد دیگر نام می‌برد (توحیدی، ۱۴۲۵: ۷۵).

مناظره احمد بن طیب سرخسی از شاگردان کندی که هم مناهج این دو علم را مقایسه کرده و هم اغراضشان را و به منطق به دلیل عمومیتی که به جهت عقلی بودنش دارد (در قیاس با نحو که اختصاص به زبان عربی دارد) برتری داده است (عفیفی، ۱۹۹۷: ۴۲؛ اندرس، ۱۹۷۷: ۳۴۷ و عابد، ۱۳۸۳: ۱۹۶). پس از مناظره نیز یحیی بن عدی (متوفی ۹۷۴ م) نصرانی یعقوبی مذهب و از شاگردان متی و فارابی، در رساله فی تبیین الفصل بین صناعتی المنطق الفلسفی والنحو العربی و شاگردش ابوسلیمان سجستانی حدود هر کدام از این دو علم را معین و نحوه استقلالشان از یکدیگر را نشان دادند (یحیی بن عدی، ۱۹۸۸: ۴۲۴-۴۱۴؛ اندرس، ۱۹۷۷: ۳۴۱-۳۴۴ و ورستیگ، ۱۳۹۱: ۷۸-۷۹).

۴. فارابی در مقام بیان مسائل نظری در باب رابطه میان دستور زبان و منطق

در اغلب مطالعات زبان‌شناسی که به تاریخ و ویژگی‌های زبان عربی پرداخته می‌شود فارابی از جمله فیلسوفان و منطق‌دانانی برشمرده می‌شود که در واکنش به منازعه مذکور میان منطق و دستور زبان، به جبران شکست متی در آن، در عین حفظ شأن دستور زبان و به‌ویژه توجه به جایگاه زبان عربی در جامعه اسلامی به حمایت از منطق برخاسته است.^۸ در نگاه اول به مباحث زبانی فارابی هم به نظر میرسد او قصد دفاع از منطق را دارد و تلاش می‌کند اتهامات سیرافی به منطق و منطق‌دانان را رفع کند. در عین حال در این مطالعات کمتر به ویژگی‌های اختصاصی رأی فارابی پرداخته شده است. ما در اینجا قصد داریم نشان دهیم ایده بدیع فارابی در این بحث، طرح این مسئله جدید جامعه اسلامی در کانتکست مباحث فلسفی پیشین در باب زبان و یافتن پاسخی جهان‌شمول و فراتر از صرف زبان عربی است. در واقع در این نوشتار توضیح می‌دهیم هر چند فارابی به مسئله زمانه‌اش یعنی نسبت میان دستور زبان با منطق یا به تعبیر بهتر رقابت آن دو با هم پرداخته است ولی برای پاسخ به این مسئله خود را محصور در مشهورات و مقبولات جاری در جامعه‌اش نکرده است. او این مسئله جدید فلسفی را که در میان فیلسوفان پیشین هیچ سابقه‌ای نداشته، به نحوی پاسخ داده که وام‌دار تأملات فلسفی آنان راجع به زبان است. البته او نسبت به مباحث زبانی جامعه خودش (آن‌چنان که در مناظره مذکور توضیح داده شد) بی‌توجه نیست و تأکید هر دو طرف این جدال را جدی می‌گیرد و به رسمیت می‌شناسد. فارابی در رأی خود به هر دو علم منطق و دستور زبان جایگاهی اعطاء می‌کند بالاتر از آنچه مدعیانش برای آن قائل بودند.

۸. یکی از جالب‌ترین نمونه‌ها برای این نگاه، ورستیگ است که در مقاله مفصلی (که در نسخه ترجمه شده مورد استفاده در این پژوهش، تاریخ مطالعات زبان‌شناسان مسلمان نامیده شده) با وجود تأکید بر بدیع بودن رأی فارابی در تلفیق منطق و دستور زبان موضع او را با متی و عدی یکی می‌داند (ورستیگ، ۱۳۹۱: ۱۰۸).

۴-۱. علم اللسان و قواعد مشترک زبان

یکی از صریح‌ترین موضع‌گیری‌های فارابی در باب نسبت منطق و زبان در جایی است که با ذکر معانی مختلف «نطق» وجه تسمیه علم منطق را توضیح می‌دهد. او در مورد موضوعات علم منطق می‌گوید: «موضوعات منطق که در آنها قوانین اعطا می‌شود عبارتند از معقولات از آن جهت که مدلول الفاظ هستند و همچنین الفاظ از آن جهت که دال بر معقولاتند» (فارابی، ۲۰۰۵: ۵۹). سپس در ادامه توضیح می‌دهد ما در اثبات آراء و نظریات در نفس خودمان تنها نیاز به معقولات داریم اما برای اثبات همین آراء به انسان‌های دیگر، هم نیاز به این معقولات داریم هم الفاظی که از این معقولات تعبیر کنند. بدین منظور برای رسیدن به نتایج مطلوب در هر مورد هم خود این معقولات و هم الفاظ دال بر آنها باید به تعداد و به نحو خاصی در کنار هم چیده شوند. لذا در منطق باید هم قوانین معقولات و هم قوانین الفاظ دال بر این معقولات بیان شوند. قدام هر دوی این موارد یعنی معقولات و الفاظ دال بر آنها را «قول» یا «نطق» نامیده‌اند؛ با این تفاوت که معقول، قول یا نطق درونی و مرکوز در ذهن است و لفظ دال بر آن، قول و نطق بیرونی است که با صوت ادا می‌شود^۹ و قیاس منطقی قول و نطقی است که با آن، یک رأی چه درون نفس باشد و چه بیرون نفس، اثبات می‌شود (همان: ۵۹-۶۰). او توضیح می‌دهد «نطق» به عنوان ریشه لفظ «منطق» دارای سه معناست: کلام بیرونی که با صوت ادا می‌شود (تعبیر زبان از مافی الضمیر)، کلام درونی و مرکوز در ذهن (معقولاتی که مدلول الفاظ هستند) و قوه نفسانی ذاتی انسان که تنها اختصاص به او دارد و باعث وجود فکر و اندیشه و فراگیری علوم و صنایع و تمییز نیک و بد می‌شود. منطق با ارائه قوانینی برای هر دو ساحت نطق بیرونی و نطق درونی، نطق به معنای سوم را تقویت می‌کند، چون با بیان و رعایت این دو گونه قوانین قوه نفسانی و ذاتی نطق که بالفطره در انسان موجود است قوام می‌گیرد و تکمیل می‌شود^{۱۰} (همان: ۶۲-۶۳ و ۱۴۰۸: ۱/۱۴-۱۵). فارابی در اینجا می‌گوید در علم منطق، قوانین نطق بیرونی قوانینی هستند که میان همه زبان‌ها مشترکند و به جهت همین اشتراکشان است که جزء منطق محسوب می‌شوند. در عوض، قوانینی که به زبان‌های خاص اختصاص دارند، دیگر جزء منطق نیستند بلکه علم نحو آن زبان را تشکیل می‌دهند (فارابی، ۲۰۰۵: ۶۲). تاکید فارابی بر تفکیک دستورزبان‌های خاص از قوانین نطق بیرونی که در علم منطق طرح میشوند حتی در جایی که به امور و مباحث مشترکی پرداخته می‌شود، حاکی از قول او به وجود گونه‌ای از علم زبان یا بخشی از علم منطق است که به تقسیمات و قواعدی حاکم بر همه زبان‌ها می‌پردازد. این گونه از علم زبان پیشتر در فصل اول از

۹. این دو مورد را افلاطون در رساله سوفسطائی ذکر کرده است و احتمالاً مقصود فارابی از «قدا» هموست (افلاطون، ۱۳۸۰: ۲۶۴-۲۶۱ و ۱۵۴۲-۱۵۴۷).

۱۰. این مطلب عیناً در هر دو اثر فارابی ذکر شده است. البته در کتاب الحروف میان قول و نطق تمایز ظریفی قائل است و از آن بدست می‌آید دو معنای اول مذکور در دیگر آثار مدلول واژه «قول» هستند و معنای سوم مدلول واژه «نطق».

همین اثر ذیل «علم اللسان» و مقدم بر تمامی علوم دیگر برشمرده شده است؛ علمی که طبق توضیحات فارابی هم شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با علم منطق دارد و هم شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با علم نحو. تعبیرات او همه نمایانگر این است که از این شاخه علمی هیچ زبان خاصی را در نظر ندارد و آنچه ذکر می‌کند تمامی زبان‌های خاص و منفرد را دربر می‌گیرد؛ یعنی همه زبان‌های خاص با وجود همه تفاوت‌هایشان مشمول این تعاریفات و تقسیمات هستند. شاید بتوان گفت فارابی در ارائه تصویری مختصر و جامع که همه مباحث زبان در آن گنجانده شده باشد تا حدی ملهم از دیونوسیوس و رساله مشهور او، فنّ دستور است. اما برخلاف آنچه گاهی در الگوبرداری فارابی از این رساله در برخی تقسیمات و تعاریف الفاظ اظهار شده (Zimmermann, 1981: xxxi) و فرض باور فارابی به ایده آل بودن دستور زبان یونانی را تقویت کرده است، تقسیم‌بندی فارابی از مباحث علم اللسان در احصاء العلوم هیچ شباهتی به تقسیم‌بندی دیونوسیوس ندارد، بلکه بخش‌های مختلف این علم طوری صورت‌بندی شده که در بیان معنا و تقسیمی عام برای علم زبان که امکان انطباق با همه زبان‌ها را داشته باشد بسیار موفق عمل کرده است.

فارابی می‌گوید «علم اللسان» (علم زبان) دو گونه است، در یک گونه آن الفاظ معنادار یک امت و معنا و مدلول آنها مشخص و حفظ می‌شود که طبیعتاً در هر جامعه‌ای تنها شامل الفاظ مربوط به زبان خاص آن جامعه می‌شود و هیچ اشتراک نظام‌مندی با سایر زبان‌ها ندارد. گونه دیگر علم زبان علم به قوانین^{۱۱} حاکم بر این الفاظ است. هر یک از این دو گونه علم زبان بخش‌های مختلفی دارد که در همه زبان‌ها به همین صورت طبقه‌بندی می‌شود و در مجموع هفت بخش بزرگ علم اللسان را تشکیل می‌دهد:

علم زبان نزد هر جامعه‌ای به پنج بخش بزرگ تقسیم می‌شود: علم الفاظ مفرد، علم الفاظ مرکب، علم قوانین الفاظ مفرد، علم قوانین الفاظ مرکب، قوانین درستی کتابت، قوانین درستی قرائت و قوانین درستی اشعار^{۱۲} (فارابی، ۲۰۰۵: ۴۶-۴۷).

از هفت بخش مذکور، دو بخش اول ذیل گونه اول علم زبان و پنج بخش بعدی، ذیل گونه دوم علم زبان هستند. چنانکه گفته شد، صورت‌بندی این علم به نحوی است که می‌تواند همه زبان‌های مختلف را دربر بگیرد. این یعنی تمامی زبان‌ها پذیرای تعریف و تقسیمات علم زبان و حتی قواعد و

۱۱. طبق نظر فارابی «قوانین» در هر صنعتی عبارتند از: «أقوایل کلیة أي جامعة، ینحصر فی کلّ واحد منها أشياء كثيرة ممّا تشتمل علیه تلك الصناعة وحدها حتی یأتی علی جمیع الأشياء التي هي موضوعة للصناعة أو علی أكثرها» (فارابی، ۲۰۰۵: ۴۵).
 ۱۲. در ادامه فارابی بخش‌های مختلف هر کدام از این دو بخش را نام می‌برد و تا حدودی توضیح می‌دهد: قوانین الفاظ مفرد عبارت‌اند از شناخت حروف معجمه، قوانین امثله الفاظ مفرد (قوانین الفاظ مثال اول و مشتق)، مباحث مربوط به فعل از جمله تبدیل مصدر به فعل، انواع فعل، ساخت فعل امر و نهی، اصناف افعال از جهت کمیت و کیفیت و تغییرات الفاظ به دلیل دشواری تلفظ. قوانین الفاظ مرکب عبارت‌اند از قوانین اطرف اسم و فعل و ادات در جمله و قوانین ترکیب (فارابی، ۲۰۰۵: ۴۷-۵۱). او قوانین درست نوشتن، درست خواندن و شعر را نیز به همین ترتیب برمی‌شمارد (همان: ۵۱-۵۲).

قوانین مذکور در بخش‌های گونه دوم آن هستند. در بیان فارابی نیز هرچند همه مثال‌ها از الفاظ زبان عربی است اما هم خود عناوین ذیل هرکدام از بخش‌های علم زبان و هم توضیحات آنها شاهد بر منحصر نبودن نظر فارابی در مورد این علم به زبان عربی است، به خصوص آنکه برخی توضیحات او در مورد مباحث بخش‌های مختلف علم اللسان معادلی در دستور زبان عربی ندارد؛ از آن جمله می‌توان به «قوانین امثله الفاظ مفرد» و «علم قوانین الأطراف» اشاره کرد. بنابراین فارابی به نحو پیشینی و فارغ از زبان عربی یا هر زبان دیگری یک علم زبان فراتر از زبان‌های خاص را بر اساس ویژگی‌های مشترک میان زبان‌ها تعریف، تبیین و برای موضوع و احکام آن تقسیمات و قوانینی ذکر کرده است.

از بیان فارابی در مورد مراحل پیدایش زبان در یک جامعه از آغاز تا رسیدن به نقطه‌ای که بتوان از حصول یک علم یا صنعت با عنوان علم زبان سخن گفت، استفاده می‌شود که در هر جامعه صنفی با عنوان «واضعان زبان» متولی مدیریت و تدبیر هر دو گونه علم زبان در جامعه هستند. در این بحث فارابی به نحوی هوشمندانه از دو رأی متقابل یعنی قول افلاطونی-رواقی به منشأ طبیعی برای زبان و قول ارسطویی-اسکندرانی به وضعی و قراردادی بودن زبان بهره می‌گیرد و رأی سومی برمیگزیند که مطابق آن الفاظ زبان هر جامعه به دلیل اینکه گزینش اولیه حروف و اصواتشان منطبق بر طبیعت مشترک افراد جامعه است دارای منشأ طبیعی هستند و از آنجا که ترکیب آنها با توافق میان گویشوران زبان اتفاق می‌افتد وضعی، در عین حال این وضع کاملاً دلخواهی هم نیست و باید در آن قواعد و قوانینی تبعیت کرد که آنها دیگر قراردادی نیستند و از روابط معانی و مدلولات آنها انتزاع میشوند. او از سویی تأکید می‌کند «واضع لسان» موظف است در مرحله وضع الفاظ و کلمات هم از میان الفاظ پیشین مناسب‌ترین‌ها را برگزیند و هم برای آنچه تاکنون لفظی وضع نشده به وضع الفاظ جدید پردازد، و از سوی دیگر تصریح می‌کند همین فرد باید بر رعایت قواعد و قوانین مشترک حاکم بر همه زبان‌ها در زبان خاص خود نیز نظارت داشته باشد تا در مراحل توسعه و رشد زبان از آنها تخطی نشود (فارابی، ۱۹۷۰: ۱۳۸ و ۱۳۹). او در واقع قائل به گونه خاصی از سامان‌گرایی در وضع الفاظ است که ضامن این سامان انطباق با معانی و موجودات مدلول آن الفاظ و بنابراین مشترک میان همه جوامع و زبان‌هاست (در این مورد در ادامه توضیح خواهیم داد). بدین ترتیب واضعان زبان در هر دو گونه علم زبان دخیل هستند و مسئولیت دارند مطابق قواعد و قوانین مشترک و از پیش معین عمل کنند.

به نظر می‌رسد فارابی در هرکجا از آثارش در مورد نسبت دو علم منطق و دستور زبان سخن می‌گوید، مقصودش از دستور زبان همین گونه دوم «علم اللسان» است. با توجه به این توضیحات می‌توان موضع فارابی را در منازعه دو علم نحو و منطق دریافت. او خود نیز در بحث از معانی «نطق» در پاسخ به سؤالی مقلد از جایگاه و وظیفه علم نحو در قبال قول و نطق بیرونی و مقایسه آن با وظیفه

علم منطق، گریزی به نسبت میان دو علم منطق و نحو میزند و از این نسبت با عنوان «مشارکت» تعبیر می‌کند:

منطق از جهت اعطای برخی قوانین الفاظ با نحو گونه‌ای مشارکت دارد، و تفاوتش با آن اینست که نحو تنها قوانینی را اعطا می‌کند که اختصاص به الفاظ یک جامعه خاص دارد و علم منطق قوانینی را اعطا می‌کند که اعم از الفاظ تمامی جوامع است؛ پس الفاظ احوالی دارند که تمامی جوامع در آنها اشتراک دارند: مثل اینکه برخی از الفاظ مفرد و برخی مرکبند، و الفاظ مفرد اسم و کلمه (فعل) و ادات هستند، و اینکه برخی الفاظ موزون و برخی غیر موزونند و مشابه اینها. احوالی هم وجود دارند که اختصاص به یک زبان و نه زبان دیگری دارند: مثل اینکه فاعل مرفوع است و مفعول آن منصوب (فارابی، ۲۰۰۵: ۶۰-۶۱).

چنانکه ملاحظه می‌شود، آنچه فارابی به عنوان مشترکات همه زبان‌ها ذکر می‌کند و آن را بخش مشترک دو علم منطق و نحو می‌داند همان موضوعات «علم اللسان» است. از جمع میان توضیحات فارابی ذیل دو علم زبان و منطق در احصاء العلوم به نظر می‌رسد فارابی دو علم دستور زبان (نحو) و منطق را دارای نسبت عموم خصوص من وجه می‌داند که علم اللسان (به خصوص گونه دوم آن) همان وجه مشترک این دو علم است. البته فارابی در ادامه متذکر می‌شود که این موضوعات مشترک در این دو علم از دو جهت مختلف بررسی می‌شوند؛ در علم منطق از آن جهت که میان همه زبان‌ها مشترک است و در علم نحو از آن جهت که در یک زبان خاص محصل است. او به همین مثال تقسیم الفاظ زبان به اسم و فعل و حرف اشاره می‌کند و می‌گوید:

این نوع تقسیم‌بندی تنها به زبان عرب یا زبان یونانی اختصاص ندارد، بلکه در تمام زبان‌ها موجود است، و نحویان عرب به واسطه آنکه در زبان عرب موجود بوده آن را برگزیده و اقتباس کرده‌اند، و نحوی‌های یونانی به واسطه آنکه در زبان یونانی وجود داشته آن را اختیار کرده‌اند... ولی در مواردی که منطق قوانین الفاظ را بدست می‌دهد، تنها به بیان قوانینی می‌پردازد که الفاظ تمام ملت‌ها در آن مشترک است، یعنی منطق آن قوانین را به واسطه مشترک بودن برمی‌گزیند... (فارابی، ۱۳۸۱، ترجمه خدیوچم: ۶۰-۶۱).

۲-۴. شباهت الفاظ و معانی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مشترک میان همه زبان‌ها که فارابی در احصاء العلوم به آن تصریح ندارد ولی در کتاب الحروف هنگام بحث از مراحل شکل‌گیری زبان هر امت آن را موجب کمال و حصول بیشترین فایده از زبان در آن امت می‌داند عبارت است از «شباهت الفاظ با معانی» آنها:

فان كانت فطر تلك الأمة على اعتدال وكانت أمة مائلة إلى الذكاء والعلم، طلبوا بفطرتهم من غير أن يتعمدوا في تلك الألفاظ التي تجعل دالة على المعاني. محاكاة المعاني وأن يجعلوها أقرب شبهًا بالمعاني وبالموجود، ونهضت أنفسهم بفطرتها لأن <تحرى> في تلك الألفاظ أن تنتظم بحسب انتظام المعاني على أكثر ما تتأتى لها في الألفاظ؛ [فتجتهد] في أن تقرب أحوالها في الشبه من أحوال المعاني. فإن لم يفعل ذلك من اتفق منهم، فعل ذلك مدبرو أمورهم في ألفاظهم

التي يشْرعونها ... وهكذا أبدًا يطلب النظام في الألفاظ <تحريًا> لأن تكون العبارة عن معانٍ ما
بألفاظ شبيهة بتلك المعاني (فارابی، ۱۹۷۰: ۱۳۸-۱۳۹ و ۱۴۰)

این ویژگی مشترک میان زبان‌ها که فارابی به آن پرداخته را می‌توان ماحصل تمامی پیشینه فلسفی-زبان‌شناختی برای او دانست. او در بیان شباهت موردنظرش میان الفاظ و معانی آنها، در جای‌جای کتاب الحروف تحلیل‌های بسیار جزئی‌نگرانه‌ای ارائه می‌دهد که هرچند ردپای تمامی این تحلیل‌ها در مباحث زبانی مقدم بر او قابل پی‌گیری است اما از ترکیب و تصویر کلی بدیعی برخوردار است. مهم‌ترین پشتوانه فارابی در این تحلیل‌ها تقسیم دستور زبانی الفاظ به «مثال اول» و «مشتق» است. این تقسیم که فارابی آن را در یکی از بخش‌های علم اللسان ذکر می‌کند در همه زبان‌ها به نحوی وجود دارد. توجه به ظرفیت این تقسیم از الفاظ در تحلیل ارتباط الفاظ و معانی و نهایتاً خلق ایده‌ای بدیع در باب نسبت دستور زبان و منطق در عین اینکه جزئیات آن ریشه در تمامی تاریخ فلسفه و زبان‌شناسی پیش از دوره اسلامی دارد ولی در صورت کلی و رأی نهایی نوآوری فارابی محسوب می‌شود. چنانچه گفته شد رواقیان از پیشروان تحلیل و تبیین رأی تبعیت تغییرات الفاظ از تغییرات معانی بودند که پیشینه آن به افلاطون و ارسطو می‌رسید و در یک سنت قدرتمند زبانی توسط پریسکیانوس به اوج خود رسیده بود. به نظر می‌رسد این بحث در کنار تفکیک بدیع و دقیق دو گونه تغییرات در الفاظ که توسط مارکوس ترنتیوس وارو طرح شد (و پیش‌تر به آن اشاره شد) یعنی تفکیک میان تغییرات صرفی و تغییرات اشتقاقی برای فیلسوف نکته سنجی همچون فارابی بسیار الهام بخش بوده است. او تمامی تغییرات صرفی الفاظ (اعم از اسامی و افعال) را با عنوان «علم قوانین الاطراف» ذیل «علم قوانین الألفاظ عندما ترکب» بخشی از علم اللسان می‌داند و با دقت موضوع این‌گونه از تغییرات را از تغییرات اشتقاقی الفاظ که آن هم بخش دیگری از علم اللسان است تفکیک می‌کند. از میان این دو نوع تغییرات در الفاظ فارابی تنها تغییرات اشتقاقی را شایسته حکایتگری از تغییرات معانی می‌داند (برای نمونه ← فارابی، ۱۴۰۸: ۲۵۵/۱-۲۵۷). او در تعریف الفاظ مشتق و مثال اول در کتاب العبارة بیش از هر جای دیگر می‌تواند از لزوم نسبت میان تغییرات الفاظ با تغییرات معانی و ابتدای این نسبت بر تقسیم الفاظ به مثال اول و مشتق حکایت کند. فارابی می‌گوید اسم مشتق از اسم دیگری گرفته می‌شود که این اسم بر معنای منفرد و مستقل از هر معنای دیگری (هر معنایی که بتواند در نقش موضوع آن را همراهی کند) دلالت می‌کند. هرگاه این معنای منفرد به نحوی تغییر کند که دیگر منفرد نباشد، بلکه موضوعی که این معنا بر آن وارد شده است را نیز همراهی کند لفظ دال بر آن نیز به نحوی تغییر می‌کند که بتواند حضور معنای اولیه و همراه شدن معنای جدید (موضوع) را نمایش دهد. در این توضیح فارابی لفظ دال بر معنای منفرد اولیه را «مثال اول» و لفظ دال بر معنای دوم را «لفظ مشتق» (مشتق از مثال اول) نامیده است (فارابی، ۱۴۰۸: ۹۳/۱). برای شناخت بیشتر این تقسیم از الفاظ باید به دو اثر دیگر فارابی یعنی احصاء العلوم در بخش «قوانین امثله الفاظ مفرد» (فارابی، ۲۰۰۵: ۴۸) و بخش‌های مختلفی از شرح العبارة و کتاب الحروف مراجعه کرد. بطور خلاصه

می‌توان گفت در نظر فارابی الفاظ دو دسته‌اند: «مثال اول» و «مشتق». الفاظ مثال اول معادل مشخصی در هیچ‌کدام از دستور زبان‌های خاص زمان فارابی ندارند و درست‌ترین معادل برای آن‌ها «غیر مشتق» است. الفاظ مثال اول یا غیر مشتق دو گونه‌اند، یا مصدرند که از آنها فعل و اسامی و اوصاف دیگر ساخته می‌شود و به تعبیری مبدأ اشتقاق برای الفاظ مشتق هستند و برخی دیگر لفظی از آنها ساخته نمی‌شود و می‌توان آن‌ها را معادل الفاظ «جامد» در دستور زبان فارسی دانست. فارابی این دو دسته اخیر را الفاظ «مثال اول متصرف» و «مثال اول غیر متصرف» می‌نامد. کاربردهای این تقسیم از الفاظ در کتاب الحروف بیش از همه در بحث از اسامی دال بر مراتب مختلف معرفت، اسامی دال بر مقولات جوهری و عرضی و همچنین توضیح دو اصطلاح «موجود» و «وجود» و نسبت آنها با هم در فلسفه به چشم می‌خورد (← شهیدی، ۱۴۰۰: ۱۰۸-۱۲۹). برای مثال او تأکید دارد الفاظ مربوط به مفاهیم و «مقولات» باید بتوانند حتی در ظاهر خود نیز آینه تمام‌نمای معانی‌شان باشند؛ یعنی الفاظ مربوط به جنس و انواع جوهر در ساختارشان به گونه‌ای باشند که بتوانند از معنایی غیروصفی (یعنی بی‌نیاز از موضوع) و غیرمتغیر حکایت کنند، که این امر تنها با الفاظ مثال اول غیرمتصرف امکان‌پذیر است؛ در حالیکه ساختار الفاظ دال بر معنای اجناس و انواع مقولات عرضی چه در حالت وصفی و چه در حالت غیروصفی باید بتوانند بر ویژگی‌های این دو معنا و نسبت آنها با هم دلالت کنند، و این با استفاده از الفاظ مشتق برای حالت وصفی و الفاظ مثال اول متصرف یا مصدر برای حالت غیروصفی مقدور می‌شود (فارابی، ۱۹۷۰: ۷۶-۸۲). فارابی در مورد الفاظ دال بر مراتب مختلف معرفت نیز رأی مشابهی دارد و لازم می‌داند الفاظ دال بر دو گونه معرفت (معرفت مشتمل بر مشارالیه و معرفت کاملاً مجرد و منتزع از مشارالیه) از ارتباطی که میان آنها در عالم معنا هست حکایت کنند؛ به نحوی که لفظ دال بر معرفت منتزع (مانند بیاض از مقولات عرضی)، مثال اول متصرف و مبدأ اشتقاق باشد برای لفظ دال بر معرفت مشتمل بر مشارالیه (مانند ایض). نکته مهم و قابل توجه این است که در هر دو بحث مذکور و همین‌طور در بحث از دو اصطلاح «موجود» و «وجود» تأکید فارابی بر این است که آنچه در مورد لزوم شباهت ساختار الفاظ با معانی طرح کرده یک لزوم عقلی است که از وجود دقیقاً همین نوع ارتباط در عالم معنا برگرفته شده است.

این لزوم، وجه مشترک همه دستور زبان‌ها و در واقع از قواعد علم اللسان یا همان دستور زبان واحد و حاکم بر همه دستور زبان‌های خاص است. شاید بتوان فارابی را در این رأی نیز تا حدی متأثر از شیوه بحث‌های زبانی پیشینیان به‌ویژه افرادی همچون پریسکیانوس دانست. آنان هر چند در این بیان دستور زبان یونانی را به عنوان الگو پذیرفته‌اند اما این الگو را قابل اعمال کردن بر دستور زبان‌های دیگر علی‌الخصوص دستور زبان لاتینی میدانند و این خود نشان می‌دهد دستور زبان‌ها می‌توانند دارای وجه کلی مشترک باشند. البته فارابی در این شیوه از بحث برخلاف پیشینیان و حتی معاصران عرب زبان خود فیلسوفانه و فارغ از تقید و تعصب به یک دستور زبان خاص (اعم از یونانی یا عربی) ورود می‌کند.

از نظر فارابی هر چند قواعد علم اللسان میان همه دستور زبان‌ها مشترک است اما در زبان‌های خاص و در جریان وضع الفاظ به دلیل اقتضائات خاصی که در زبان‌های مختلف وجود دارد ممکن است قاعده شباهت الفاظ با معانی رعایت نشود. در اینجا به تعبیر او یکی از ظریف‌ترین دقایق زبانی طرح می‌شود و آن توجه به الفاظی است که ظاهر و معنای آنها با هم سازگار نیست و به همین دلیل پدیدآورنده خطر بدفهمی الفاظ و عبارات هستند؛ برای نمونه الفاظی که در ظاهر مشتق هستند ولی در معنا مثال اولند یا در ظاهر مثال اول ولی در معنا مشتق؛ در چنین الفاظی اکتفا به ظاهر می‌تواند موجب خطا در فهم معنا شود:

و همچنین شایسته است شکل‌های اسامی متفق و شکل‌های اسامی متواطی را بشناسی و در این امر تلاش زیادی هم نمایی، چراکه از مواضعی است که اشتباهات بزرگ رخ می‌دهد. از جمله اینکه لفظی شکل مشتق و معنای مثال اول غیر مشتق داشته باشد یا شکل مثال اول و معنای مشتق ... (فارابی، ۱۹۷۰: ۷۱).

از جاهایی که قول فارابی به دستور زبان واحد و مطابقت این دستور زبان با مفاهیم و مقولات فلسفی بیش از همه به چشم می‌آید بحث‌های او در مورد مفهوم فلسفی «موجود» است که در واقع بنیادی‌ترین اصطلاح فلسفی به حساب می‌آید. او در توضیح این اصطلاح در الحروف و العبارة به روشنی نشان می‌دهد چطور ساختار دستوری این اصطلاح یعنی ساختار «مثال اول غیر متصرف» و همچنین نقش دوگانه نحوی (در جایگاه محمول برای همه مقولات و همچنین در جایگاه رابط موضوع و محمول) که می‌تواند داشته باشد در همه زبان‌ها، و به‌طور خاص زبان‌های اولیه برای بیان فلسفه، با ویژگی‌های معنای آن مطابقت دارد. معنای این لفظ چنانکه از ظاهر لفظش (در آن زبان‌ها) برمی‌آید معنای منفرد و مستقل واحدی است بسیار صلب که هیچ تغییری پیدا نمی‌کند و بنابراین قابلیت ضمیمه شدن به هیچ موضوعی را ندارد. همچنین این معنا می‌تواند به نحو مشترک برای تمامی مقولات و به نحو متواطی برای اجناس و انواع ذیل هر یک از آنها به کار رود و از ذات و ذاتیات آنها حکایت کند. از قبل همین معنا می‌تواند نقش رابط ذاتیات یا عوارض ذات موضوع با موضوع را نیز ایفا کند. البته فارابی تأکید می‌کند که در زبان عربی و به دلیل فقدان لفظی که در همه ویژگی‌هایش معادل این لفظ در زبان‌های دیگر باشد، ناچار و به جهت تنگنای ترجمه، از الفاظی استفاده شده که هرکدام به دلیل ساختار دستوری خود خصائصی دارند غیر از آنچه برای مطابقت با معنای اصطلاحی خود باید داشته باشند. از جمله مهم‌ترین این الفاظ، اصطلاح «موجود» است که به دلیل ساختار «مشتق» باعث پدید آمدن این گمان نادرست می‌شود که از معنایی وصفی که توسط فاعلی وجود بخش بر موضوعی غیر از خود عارض شده حکایت دارد. همچنین به دلیل ساختار جملات در زبان عربی قرار گرفتن «موجود» میان موضوع و محمول در جملات اسمیه بدون اینکه در ظاهر لفظ فعل باشد ساختار نامأنوسی حاصل می‌شود که فارابی ناچار می‌شود برای توجیه و توضیح این ساختار تلاش زیادی مصروف دارد (فارابی، ۱۹۷۰: ۱۱۱ و ۱۱۳-۱۱۵ و ۱۲۵-۱۲۷ و ۱۴۰۸: ۳۷/۲-۳۸).

تا اینجا مشخص شد فارابی تا چه اندازه در بحث از شباهت الفاظ و معانی که یکی از مبانی مهم رأی او در نسبت میان دو علم دستور زبان و منطق است مرهون سنت فلسفی-زبان‌شناسی پیشین خود در تاریخ فلسفه است. آرای افلاطون و ارسطو، رواقیان و اسکندرانیان و به‌ویژه وارو و پریسکیانوس در رأی خاص او به هم پیوسته و ترکیب بدیعی را فراهم آورده است. اما جایگاه او در تاریخ مباحث زبان‌شناسی به اینجا ختم نمی‌شود و چنانکه بسیاری از پژوهشگران معاصر نیز به آن پرداخته‌اند آرای فارابی در این زمینه در سنت فلسفی-زبان‌شناسی پس از او به‌ویژه آن بخشی از این سنت که در میان مشارب مختلف زبانی بیش از همه متأثر از پریسکیانوس هستند- یعنی جوهیان و قائلین به دستور زبان جهان‌شمول- قابل پیگیری است.

چنانکه گفته شد پریسکیانوس طبقه بندیهای کلمات را با مقولات ارسطویی و مابعد الطبیعه او منطبق می‌داند. این در حالی است که شباهت لفظ و معنا در آثار فارابی نیز بیش از همه در نحوه دلالت الفاظ دال بر «مقولات» مورد بحث قرار گرفته است؛ گاهی در تفکیک ساختار الفاظ دال بر جوهر از الفاظ دال بر اعراض و گاهی در تفکیک ساختار الفاظ دال بر مقولات هنگام اشتغال بر مشارالیه از الفاظ دال بر معانی مجرد و منفرد از مشارالیه. بنابراین می‌توان گفت فارابی قائل به طبقه بندی‌ای در الفاظ دال بر مقولات دقیقاً متناظر با طبقه‌بندی مقولات در ساحت معقولات اول است و این در حالی است که از نظر او عالم معنا نیز خود برگرفته و منطبق با عالم خارج از عقل است:^{۱۳}

فحدث حينئذ أَلْفَاظًا وتقدّر، ويقع تأتّل لها وإصلاح وأن يتم المحاكاة بها للمعقولات، وتحدث به أصناف الألفاظ، ويدلّ بصنف صنف منها على صنف صنف من المعقولات؛ فتحصل الألفاظ دالّة أوّلاً على ما في النفس، وما في النفس مثالات ومحاكاة لتّي خارج النفس (فارابی، ۱۹۷۰: ۷۶).

فارابی در توضیح شباهت الفاظ و معانیشان و در نتیجه انطباق قوانین زبان (دستور زبان) با قوانین فکر (منطق) تنها به الفاظ مفرد نظر ندارد بلکه الفاظ مرکب (اعم از ترکیباتی همچون شروط و تقييدها و ترکیبات مشتمل بر حکم یعنی قضایا) هم می‌بایست ذیل این قاعده قرار گیرند:

ویجرى ذلك بعينه في تركيب الألفاظ، فيحصل تركيب الألفاظ شيئاً بتركيب المعاني المركبة التي تدلّ عليها تلك الألفاظ المركبة، ويجعل في الألفاظ المركبة أشياء تربط الألفاظ بعضها إلى بعض متى كانت الألفاظ دالّة على معانٍ مركبة مرتبطة بعضها ببعض. ويتحرى أن يجعل ترتيب الألفاظ مساوياً لترتيب المعاني في النفس (فارابی، ۱۹۷۰: ۱۴۰-۱۴۱).

او توضیح روشن‌کننده یا حتی مثال‌هایی برای بیان نحوه شباهت الفاظ مرکب با مدلولاتشان نمی‌دهد. این گونه دوم تطبیق که زبان‌شناسی جمله‌بنیاد نیز خوانده می‌شود علیرغم توجهی که وارو و پریسکیانوس به آن داشتند تنها در دوران جدید به یک جریان فلسفی-زبان‌شناختی مبدل شد و تا پیش از آن در طول قرون و اعصار تنها جست‌وجوگر ریخته‌مورد توجه جزئی قرار گرفته بود. فارابی نیز شاید

۱۳. «إذ كان معقول المشار إليه الذي لا في موضوع، ومعقول الشيء هو الشيء بعينه؛ إلا أنّ معقوله هو ذلك الشيء من حيث هو في النفس، والشيء هو ذلك المعقول من حيث هو خارج النفس» (فارابی، ۱۹۷۰: ۱۰۱)

با تأسی به همین آرای پراکنده به‌ویژه اشارات وارو و پریسکیانوس به این مسئله پرداخته ولی نتوانسته در این بحث توفیقی بدست آورد.

۵. نتیجه

در نهایت می‌توان گفت از نظر فارابی در دستور زبان دو سطح قواعد زبان وجود دارد. سطح اول که سطح بنیادی و اصلی است، تابع قواعد و نسبت‌های میان مفاهیم و مقولات و حاکی از ویژگی‌های آنهاست. قواعد و قوانین این سطح همان است که در گونه دوم «علم اللسان» یا بخش قوانین مشترک نطق بیرونی از علم منطق ارائه می‌شود. این یک حکم کلی و ضرورت عقلی برای تمامی زبان‌هاست و اختصاص به زبان خاصی ندارد. از نظر فارابی همه زبان‌ها باید چنین ویژگی‌ای را داشته باشند و می‌توان گفت حداقل بخش مهمی از دستور زبان همین قواعد است که هر چند در شکل ظاهری در زبان‌های مختلف تفاوت دارد ولی در بنیادهای خود میان همه مشترک است. پس، از نظر فارابی همه زبان‌های مختلف باید دارای دستور زبان مشترک و بنیادینی باشند که بتواند به بهترین نحو از روابط میان معانی و مقولات برگرفته از هستی تبعیت و حکایت کند. دستور زبان‌های محصل (مانند فارسی، عربی، یونانی، سریانی و ...) همگی به همین منظور پدید آمده‌اند. سطح دوم که مربوط به زبان‌های خاص است هر چند باید در بنیاد خود تابع و ذیل سطح اول زبان باشد ولی چون وضع و قرارداد در آن دخیل است ممکن است در عمل در بسیاری از جزئیات چنین تبعیتی نداشته باشد؛ در عین حال این، تغییری در واقعیت معانی مدلول این الفاظ و مقولات محکی عنه آنها ایجاد نمی‌کند و برای دوری از خطا باید به آن توجه داشت.

به نظر می‌رسد فارابی در برخی از آثار خود به‌ویژه الحروف، العبارة، شرح العبارة، التحلیل ... هم در صدد تدوین قواعد این دستور زبان مشترک است تا بتواند به عنوان الگویی برای همه دستور زبان‌های مختلف به کار رود و هم در پی اصلاح دستور زبان‌های موجود. البته پرواضح است دغدغه اول و اصلی فارابی زبان عربی است، به‌ویژه در اولین دوره فکری عالم اسلام پس از نهضت ترجمه و آنگاه که بحران‌ها و آشفتگی‌های این نهضت تا حدودی فروخته و مجال تأمل و تفکر در مورد آن پدید آمده است. ممکن است اصلاحات و پیشنهادات زبان‌شناسانه فارابی، که اغلب به دلیلی که گفته شد با موضوعیت زبان عربی طرح شده، مساوی قول او به نقص و ضعف زبان عربی در مقابل قوت و کمال دستور زبان یونانی به‌عنوان یک دستور زبان استاندارد دانسته شود و بنابراین با پیش فرض تاثیرپذیری دستور زبان یونانی از منطق ارسطویی فارابی در منازعه میان منطق و دستور زبان قائل به همان قولی دانسته شود که سیرافی به آن تاخته بود. این در حالی است که فارابی در بیان چگونگی تطابق قواعد زبان و معنا یا دستور زبان و منطق، نظر به هیچ زبان خاصی ندارد؛ یعنی او هیچ‌یک از زبان‌های عربی، یونانی، فارسی یا سریانی را معیار یا نمونه کاملاً موفق این تطابق ندیده است. یک دستور زبان ایده‌آل (فارغ از آنچه در هر یک از زبان‌های خاص اتفاق افتاده) باید بتواند الفاظ مفرد و مرکب آن

زبان را به نحوی صورت‌بندی کند که نماینده تام و تمام معانی مفرد و مرکب مشترک همه جوامع باشد. بدین ترتیب می‌توان ادعا کرد فارابی قائل به گونه‌ای دستور زبان عام، استاندارد و جهان‌شمول به عنوان الگوی تمامی زبان‌های خاص است که در آن اصناف الفاظ و قواعد ساخت آن‌ها منطبق است با اصناف مقولات یا معقولات اول و به این واسطه منتزع از اصناف موجودات عالم هستی.

بنابراین فارابی در منازعه مشهور زمانه‌اش میان دستور زبان و منطق که در جامعه اسلامی در جریان بود و طیفی از پاسخ‌ها را (از پذیرفتن مطلق نحو و زائد دانستن منطق تا پذیرفتن مطلق منطق و بی‌ارزش دانستن نحو) دریافت کرده بود، وارد می‌شود. او از موضع یک فیلسوف مستقل، در مسئله می‌اندیشد و برای آن پاسخی فلسفی کاملاً متفاوت و فراتر از یک فرهنگ و زبان خاص ارائه می‌کند. در این پاسخ تمامی بحث‌های فلسفی راجع به زبان پیش از او در تاریخ فلسفه حیات مجدد و حضور متفاوتی پیدا می‌کنند. او همچنین تمامی مسائل و حساسیت‌های مربوط به زبان و به‌ویژه زبان عربی در جامعه اسلامی را به رسمیت می‌شناسد و در میان آنها دارای رأی منحصر به فردی است. بنابراین علاوه بر افلاطون و ارسطو که در کلیات تمامی آثار و آرای فارابی حضور دارند، این بار گویی آرای زبان‌شناسانه رواقیان و اسکندرانیان و همچنین فیلسوفان و متفکران قرون وسطا به‌ویژه وارو و پریشیان و همچنین آرای منطقیان و زبان‌شناسان معاصرش در جامعه اسلامی نیز در کار آمده‌اند. او در زمانی که هنوز آرای پریشیان در بستر فرهنگی و اجتماعی خودش مورد تأمل و توجه قرار نگرفته بود به لزوم تبعیت الفاظ از معانی و به‌ویژه طبقه‌بندی الفاظ بر اساس طبقه‌بندی معانی نظر دارد. استفاده از ظرفیت قاعده‌زبانی اشتقاق ابتکار ویژه او در این بحث است. تأملات فارابی در این مسئله تا اندازه‌ای است که پیشروانه چند قرن پیش از جوهیان لزوم طبقه‌بندی الفاظ بر اساس طبقه‌بندی معانی و انتزاع طبقه‌بندی معانی از حالات عرضی و جوهری موجودات را بیان و تلاش می‌کند چگونگی این تبعیت را در قواعدی از سنخ قواعد دستور زبان بیان کند؛ دستور زبانی که به دلیل وحدت عالم واقع و برداشت مشترک انسان‌ها از آن، باید میان همه زبان‌ها مشترک باشد. این گونه است که به درستی می‌توان فارابی را از اقدم فیلسوفان قائل به دستور زبان جهان‌شمول، که در تاریخ زبان‌شناسی به نام جوهیان به ثبت رسیده است، دانست.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۶)، تاریخ زبان و فرهنگ عربی، تهران، سمت.
- افلاطون (۱۳۸۰)، دوره آثار افلاطون، ج ۳، ترجمه محمدحسن لطفی، خوارزمی، تهران
- اندرس، جیرهارد (۱۹۷۷)، «المناظرة بين المنطق الفلسفي والنحو العربي في عصور الخلفاء»، تاریخ العلوم العربیة، المجلد الأول، العدد الثاني، ۳۳۹-۳۵۱.
- توحیدی، ابوحیان، (۱۴۲۵)، الإمتاع والمؤانسة، تصحیح غریب‌یوسف شیخ‌محمد و ایمان‌یوسف شیخ‌محمد، دار الكتاب العربی.
- رویبنز، آر. اچ. (۱۳۷۰)، تاریخ مختصر زبان‌شناسی، ترجمه علی‌محمد حق‌شناس، تهران، نشر مرکز.

سورن، پیتر آ. ام. (۱۳۹۲)، تاریخ زبان‌شناسی (بخشی از کتاب زبان‌شناسی در غرب)، ترجمه علی محمد حق‌شناس، تهران، سمت.

شهیدی، فاطمه (۱۴۰۰)، «نسبت الفاظ و معانی در نظر فارابی با تکیه بر کاربرد اسامی مثال اول و مشتق در بیان معانی فلسفی»، فلسفه، ش ۱، بهار و تابستان، ۱۰۸-۱۲۹.

عابد، شکری (۱۳۸۳)، زبان در تاریخ فلسفه اسلامی، ج ۴، زیر نظر سیدحسین نصر و الیور لیمن، تهران، حکمت. عقیقی، زینب (۱۹۹۷)، فلسفه اللغة عند الفارابی، القاهرة، دار قباء.

فارابی (۱۹۷۰)، کتاب الحروف، حقه و قدم له و علق علیه محسن مهدی، بیروت، دار المشرق.

_____ (۱۳۸۱)، احصاء العلوم، ترجمه حسین خدیوچم، تهران، علمی فرهنگی.

_____ (۱۴۰۸)، المنطقیات للفارابی، مقدمه و تحقیق محمدتقی دانش‌پژوه، ج ۱ و ۲، قم، مکتبه آیه الله مرعشی نجفی.

_____ (۲۰۰۵)، احصاء العلوم، حقه و قدم له و علق علیه عثمان امین، پاریس، دار بیبلیون.

مجتبایی، فتح الله (۱۳۸۳)، نحو هندی و نحو عربی، تهران، کارنامه.

گرمان، نادیا (۱۳۹۷)، «لوگوس بدون واژه‌ها؟ فارابی درباره زبان و تفکر»، ترجمه زهرا دنیایی، سمینار منطق در تفکر اسلامی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ورستیگ، کیس (۱۳۹۱)، تاریخ مطالعات زبان‌شناسان مسلمان، ترجمه زهرا ابوالحسنی، تهران، سمت.

یحیی بن عدی بن حمید بن زکریا، (۱۹۸۸)، «تبيين الفصل بين صناعتی المنطق الفلسفی والنحو العربی»، مجموعه مقالات یحیی بن عدی الفلسفیه، دراسة و تحقیق سبحان خلیفات، عمان، الجامعة الردنیة.

Abed Shukri B. (1991), *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfarabi*, Albany, State University of New York.

Abed. Sh. (1383) *Language*. Tr. Neda Ahkavan. in Seyyed Hosein Nasr & Oliver Limon (eds.) *The History of Islamic Philosophy*. Hikmat. Tehran (in Persian)

Al-Tawḥḍd. bb ū Ḥyyynn (1425), *Book of Enjoyment and Bonhomie*. (*Al-Imtā' wa al-Mu'ānasa*). Ed. Gharid yousof sheikh mohammad & iman yousof sheikh mohammad. Dar al-kitab al-arabi (in Arabic)

Afīfī. Z. (1997), *Philosophy Of Language in al-Farabi*. Dar Ghoba, Cairo. (in Arabic)

Azarnush. A. (1386), *Araabic histori and culture*. Samt, Tehran. (in Persian)

Endress. Gerhard (1977), *The Debate between Arabic Grammer and Greek Logic in Classical Islamic Thought*. *Journal for the History of Arabic Science*. Vol.1. No.2. Nov.1977. 339-351. (in Arabic)

Al-rrr bbi, Abū Nasr (1381), *Science statistics (Iḥṣā' al-ūlūm)*, Tr. Hossein Khadivjam, Elmi Farhangī, Tehran (in Persian)

_____ (1408), *Al-Farabi's logic. (Al-Manteghīyāt li al-Fārābi)*. Ed. Mohammad Taghi Daneshpajhuh. Marashi Najafi Library. Qom (in Arabic)

_____ (1970), *The Book of Letter. (Kitāb al-Ḥurūf)*. Ed. Muhsin Mahdi. Beirut: Dar al-Mashriq. (In Arabic)

_____ (2005). *Science statistics (Iḥṣā' al-ūlūm)* Ed. Osman Amin. Dar Biblion. Paris. (in Arabic)

Germann Nadja (2015-2016), "Imoooo- Ambiguity – Discourse: Some Remarks on al-rrr bb's hhoosophy of Lngugg", nn *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, No 66, 135-166.

_____ (1397), *Logos without Words? al-rrr bbī on the relation of language and thought*. Tr. Zahra Donyaei. Seminar on Logic in Islamic Thought. Tehran. Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (in Persian)

Mojtabaei. F. (1383), *Indian syntax and Arabic syntax*. Karnameh. Tehran (in Persian)

- Robins R.H. (1370), *A Short History of Linguistic*. Tr. Ali Mohammad Haghshenas. Nashr-e Markaz (in Persian)
- Seuren. Pieter A. M. (1392), *A History of Linguistics*. Tr. Ali Mohammad Haghshenas. Samt. Tehran (in Persian)
- Shahidi. F. (1400), The Relationship Between Utterances and Meanings From al-rrr bb's oont ff wwwwonsidrrnrng The ggge ff "rr miiiv" nnd "ee rvwvvv" Names In The Expressing Of Philosophical Meanings, Tehran University, Vol.19. No. 3610.22059/JOP.2021.315377.1006575 *Philosophy*. (in Persian)
- Thrax Dionysius (1874), "The rr mmrr, rr. Thomss vvv ddon", *The Journal of Speculative Philosophy*, October, 1874, Vol. 8, No. 4, 326-339.
- Versteegh. K. (1391), History of Study of Muslem Linguists. Tr. Zahra Abolhasani. Samt, Tehran. (in Persian)
- Yaḥyá ibn 'dd .. bb ū Zkkrrīyā (1988), Explaining the separation between the two industries of philosophical logic and Arabic grammar. In A collection of Yahya bin Adi's philosophical articles. Ed. Sobhan Khalifat. The University of Jordan. Oman. (in Arabic)
- Zimmermann F.W. (1981), *Al-Farabi's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretation*, trans. With an intr. And notes, London, Oxford University for the British Academy.

